

10.HAFTA

TÜRKÇENİN SÖZ VARLIĞI II

1. İKİLEMELER

Anlamı pekiştirmek, güçlendirmek, anlatımı daha çekici hale getirmek için aynı sözcüğün, eş, yakın, karşıt anlamlı veya sesleri birbirini çağrıştıran sözcüklerin yan yana kullanılmasıyla oluşturulan sözcük grubuna “ikileme” denir.

Cümle içinde kullanılan sözcük gruplarından biri de ikilemelerdir. İkilemeden amaç anlamı pekiştirmek, düşünceyi kuvvetli ve etkili kılmak, anlatıma süreklilik ve yoğunluk kazandırmaktır. Türkçenin bir zenginliği olan ikilemeler, Türk düşüncesindeki anlam ve kavram zenginliğini, inceliğini ortaya koymak üzere birbiriyle ilgili sözcüklerin çeşitli şekillerde bir araya gelmesiyle oluşurlar. İkilemeler tek sözcük gibi anlam ifade edecek biçimde kullanılan dil birlikleridir.

2. İKİLEMELERİN GENEL ÖZELLİKLERİ

***İkilemelerde ses benzerliklerinden kaynaklanan ses uygunluğu ve güzelliği vardır.**

***Türkçede, çekim eki alarak (iyelik eki, hal ekleri vs) meydana gelen ikilemeler bulunmaktadır.**

el ele, diz dize, göz göze, nefes nefese, baş başa, arka arkaya, kıyıda köşede, sağdan soldan, eli ayağı, saç başı, kaşı gözü, uzaktan uzağa...

***İkilemeyi meydana getiren sözcükler “yapım eki almış sözcükler” olabilir.**

günlük güneşlik, irili ufaklı, güçlü kuvvetli, kırık dökük, yerli yersiz, dalgın dalgın, dertli dertli...

***İkilemeyi oluşturan sözcükler, dilimizde kalıplaşmış bir şekilde kullanıldıklarından yerlerinin değiştirilmesi uygun olmaz.**

***İkilemeler cümlede isim, sıfat ve zarf görevinde kullanılabilir. Cümlede tamlama şeklinde bulunabilirler.**

Çok sevdiği bisikleti ile **dağ taş** demeden Beypazarı'na kadar gitti. (isim)

Çocuklarını okutabilmek için **malını mülkünü** feda etti. (isim)

Çarşıdan **öteberi** aldık.(isim)

Bu **ıvır zıvırı** tavan arasına kaldırın.(isim)

Babadan bize **mal mülk** kalmadı.(isim)

Yıkık dökük bir odada koca bir ömür geçirdi. (sıfat)

Bebeğin **kırmızı kırmızı** yanakları vardı.(sıfat)

Üzerinde **eski püskü** bir ceket vardı.(sıfat)

Sınıfta **pırıl pırıl** simalar vardı.(sıfat)

Memleketimin her bir yerini **karış karış** gezdik. (zarf)

Büyük yatırım yaparak kurduğu matbaa son zamanlarda **tıkır tıkır** işliyor. (zarf)

Bu konuyu **enine boyuna** düşündük.(zarf)

Öğretmen konuyu **yavaş yavaş** anlattı.(zarf)

Çamura **bata çıka** ilerliyorduk. (zarf)

***İkilemeyi oluşturan sözcüklerin başındaki ünsüzlerin benzeşmesi ile ön seste benzerlik sağlanmış olur.**

Çerden **çöpten**, cümbür cemaat, yalan yanlış, zar zor, toz toprak, soy sop, kol kanat, saçma sapan vb.

***İkilemelerde az heceli sözcük genellikle önce, çok heceli ise sonra gelir.**

Kul köle, şan şöhrat, kör topal, kul köle vb.

3. İKİLEMELERİN OLUŞUM ŞEKİLLERİ

- Aynı sözcüğün tekrar edilmesiyle oluşturulur:**

Ağır ağır, yavaş yavaş, adım adım, ince ince, uslu uslu, açık açık, uzun uzun, iri iri, koşa koşa, ılık ılık, usul usul, akın akın, gide gide, tuhaf tuhaf, sıkı sıkı, yüze yüze, otura otura, deste deste, gürül gürül, ağlaya ağlaya, bir bir, deste deste, vb.

Hızlı hızlı yapacağını bilsem de ondan bir şey istemem.

Balkonda **serin serin** oturmanın keyfi başkadır.

- Eş anlamlı sözcüklerle oluşturulur:**

Güçlü kuvvetli, ses seda, şan şöhret, akıllı uslu, köşe bucak, kılık kıyafet, yorgun argın, laf söz, mutlu mesut, sağlık sıhhat, evirmek çevirmek, gizli saklı, ilgi alaka, kesin kati, kural kaide, zarar ziyan, zengin varlıklı, hısım akraba, ite kaka vb.

- **Yakın anlamlı sözcüklerle oluşturulur:**

Eş dost, doğru dürüst, ağır sızı, gelenek görenek, yer yurt, üst baş, kırılmak darılmak, bıkmak usanmak, uğraşmak didinmek, sağ salım, sorgu sual, akıl fikir, ak pak, az buçuk, mal mülk, yalan yanlış vb.

- **Zıt/Karşıt anlamlı sözcüklerle oluşturulur:**

İyi kötü, aşağı yukarı, ileri geri, az çok, irili ufaklı, er geç, bata çıka, düşe kalka, aşağı yukarı, gide gele, alt üst, altı üstü, acı tatlı, büyük küçük, dost düşman, enine boyuna vb.

- **Biri anlamlı diğeri anlamsız sözcüklerle oluşturulur: Bu ikilemelerde, anlamsız sözcüğün anlamlı kelimeden önce kullanıldığı da görülür, sonra kullanıldığı da.**

Eğri büğrü, çoluk çocuk, cümbür cemaat, eski püskü, ezik büzük, yırtık pırtık, falan filan, sıkı fıkı, tek tük, ufak tefek, yamalak vb.

- **İkisi de anlamsız sözcüklerle oluşturulur:**

Abuk subuk, ıvır zıvır, abur cubur, eciş bücüş, apar topar, mırın kırın, çıtı pıtı, paldır küldür vb.

- **Yansıma sözcüklerle oluşturulur:**

Tıkır tıkır, şırıl şırıl, horul horul, fokur fokur, şarıl şarıl, vızır vızır, çatır çatır, çıtır çıtır, gümbür gümbür, lıkır lıkır,

- **İkinci sözcüğün başına “m” ünsüzü getirilerek oluşturulur:**

para mara, ev mev, yemek memek

4. İKİLEMELERİN YAZILIŞI

- İkilemeyi meydana getiren sözcükler ayrı yazılır. Bu sözcüklerin arasına hiçbir noktalama işareti konmaz:

adım adım, ağır ağır, akın akın, allak bullak, aval aval (bakmak), çeşit çeşit, derin derin, gide gide, güzel güzel, karış karış, kös kös (dinlemek), kucak kucak, şıpır şıpır, tak tak (vurmak), takım takım, tıkır tıkır, yavaş yavaş, kırk elli (yıl), üç beş (kişi), yüz yüz elli (yıllık), bata çıka, çoluk çocuk, düşe kalka, eciş bücüş, eğri büğrü, enine boyuna, eski püskü, ev bark, konu komşu, pılı pırtı, salkım saçak, sere serpe, soy sop, süklüm püklüm, yana yakıla, yarım yamalak vb.

Başbaşa verip bu işin içinden nasıl çıkacaklarını konuştular. (Yanlış)

Baş başa verip bu işin içinden nasıl çıkacaklarını konuştular. (Doğru)

Kardeşinin **eğri-büğrü** yürümesine sinirlenmişti. (Yanlış)

Kardeşinin **eğri büğrü** yürümesine sinirlenmişti. (Doğru)

- Bazı ikilemeler zaman içinde kalıplaşarak bitişik halde kullanılır duruma gelmiştir.

- * Hayatımı **altüst** ettin.
- * Bir saat **hoşbeş** edip hasret giderdik.
- * Kendi aranızda **fısfıs** konuşmayı bırakın!
- * Aldıklarını buzdolabına **şipşak** yerleştirdi.
- * Bu akşam menüde **cızbız** köfte vardı.
- * Hep susuyor, hiç kimseyle **yüzgöz** olmak istemiyordu.
- * **Karmakarışık** bir ilişkinin ortasında buldu kendini.

- Sözcüklerinden birinin önüne "m" ünsüzü getirilerek yapılmış ikilemeler de ayrı yazılır:

at mat, çocuk mocuk, dolap molap, kapı mapı, kitap mitap, süt müt, ceket meket, para mara, cam mam, yangın mangın.

- İsim hal ekleri ve iyelik ekiyle yapılan ikilemeler de ayrı yazılır:

baş başa, diz dize, el ele, göz göze, iç içe, omuz omuza, yan yana; baştan başa, daldan dala, elden ele, günden güne, içten içe, yıldan yıla; başa baş, bire bir (ölçü), dişe diş, göze göz, teke tek; ardı ardına, boşu boşuna, günü gününe, peşi peşine, ucu ucuna vb.

- * **Göz göze** geldiğimiz o günü unutmam mümkün mü?
 - * İşleri hızlıca bitirmek için **el ele** vermek gerekiyor.
 - * **Ardı ardına** gelen bu haberle adeta beyninden vurulmuşa döndü.
 - * Hakem o pozisyonun **omuz omuza** mücadele olduğuna karar verdi.
 - * Borçlarını **günü gününe** ödemekten hiç ödün vermezdi.
 - * Odasının bir duvarını **baştan başa** enstrümanlarla donatmıştı.
 - * **Boşu boşuna** telaş yaptık.
- İkilemenin arasına “mi” edatı getirilerek anlam daha da kuvvetlendirilebilir. Bu durumda “mi” edatı sözcükten ayrı yazılır.
- * Güzel **mi** güzel
 - * Dertli **mi** dertli

5. ALINTI SÖZLER

İnsanlar sosyal varlıklardır. Küçük veya büyük topluluklar halinde varlıklarını sürdürmüşler ve değişik yer ve zamanlara ait bu toplum hayatı içinde birbirlerine kendi bilgilerini ve ortaya koydukları kendilerine özgü ürünleri sunma çabasına girmişlerdir.

Bugün dünyada sadece kendi sözlerine dayanan hiçbir kültür ve medeniyet dili yoktur. Her dil, az ya da çok diğer dillerden etkilenmiş, çeşitli sebeplerle diğer dillerden aldıkları sözcükleri kendi söz dağarcıklarına katmışlardır.

Toplum hayatı içerisinde meslek, yaş, cinsiyet, yaşanılan coğrafyaya göre değişiklik gösteren bireysel dil, ilişkide bulunduğu diğer kişileri etkileyerek sözcük alış- verişine sebep olmuştur. Bu durum toplumların sosyal yapılarında da benzer özellikler göstererek, dillerde, alıntı sözcüklerin var olmasına yol açmıştır.

Kişi ve toplumlar arasındaki sözcük alış- verişinin sebepleri arasında şunlar sayılabilir:

* Bilgi alış verişi :

Mesleklerle, yaşlara, yaşanılan coğrafyaya, hatta cinsiyete göre, daha doğrusu geçilen yollara göre oluşan kişi *dillerine* (idiolect) dayalı tam bir çeşitliliğin yaşandığı sosyal yapılarda ve bu yapıları oluşturan dillerde, herkes birbirine bir şeyler öğretmektedir. Farklı sosyal yapıların da, birbirlerine öğretebilecek bir şeyleri mutlaka vardır. Dolayısıyla, her kişi ve topluluk, kendisinden farklı tarihte coğrafi ortamlarda yaşayan, farklı bilgilenme yollarından geçmiş bir başka kişi ve topluluktan, akraba veya komşu kavimlerden bir şeyler öğrenir ve dolayısıyla bu öğrendiklerinin adlarını

kendi diline taşır, onların dillerinden alıntılar yapar. Temelinde öğrenmenin yer aldığı bu tür alıntılara *bilgi* alıntıları (cultural borrowings) denir.

* Siyasî ve iktisadî üstünlük ve özentî

İnsanlık tarihine bakıldığında zaman zaman güçlü devletlerin ortaya çıktığı ve pek çok devletin de bu güçlü devlet çatısı altında toplandığı görülür. Birden çok kavmin aynı siyasî ve coğrafi birlik içinde yaşadıkları yer ve zamanlarda, güçlü yöneten ile yönetilenin ilişkisi ve güçlüye benzeme özentisi sözcük alıntılarını ortaya çıkarır.

Karşılıklı olarak etkileşen dillerdeki bilgi amaçlı sözcükler çoğu zaman varlıklarını sürdürürken, özentî sebebiyle dile giren sözcükler bir süre sonra yok olup gitmişlerdir.

Arapça şems (güneş); *kamer* (ay) Farsça “hörşid” (güneş), *mah* (ay) gibi alıntılar, Türkçeye yeni bir bilgi getirmeyen özentî alıntıları olarak, Arap ve Fars dünyasının Türklerce özenilecek bir yanı kalmayınca, son yüzyıl içinde söz dünyamızdan çekip gitmişlerdir; fakat Arapça şemsiye “güneşlik”, Türkçe şemsiye “şemsiye”; Arapça. *kameriyye* “karneriye” Türkçe *kameriye* “kameriye” gibi alıntılar, Türkçeye yeni bilgiler getiren bilgi alıntıları olarak, Türkçenin söz varlığının birer üyesi haline gelmişlerdir.

* Din ve edebiyat

Dil etkileşimin başta gelen önemli nedenlerinden biri de din ve edebiyattır. Dinin kutsal metinlerinin dili, o dine inanan diğer halkların dillerini etkilemiştir. Bu durum hem Hristiyanlık dünyası coğrafyasında, hem de İslam coğrafyasında etkili bir biçimde görülmektedir. Bütün Hristiyan ülkelerinde kiliselerde ibadet dili olarak Latince, Müslüman toplumlarda ibadet dili olarak Arapçanın kullanılması bu etkiyledir.

Sanat ve edebiyat da bir dildeki alıntı sözlerin varlığında büyük ölçüde etkili olmuştur. Söyleyiş ve anlatım güzelliği taşıyan bu ürünler, yaygın olarak okunup sevilmesi nedeniyle başka dillerdeki söz varlıklarını da etkilemişlerdir.

Tarihleri içinde, geniş coğrafyalarda ve uzun devirler boyunca yüzün üzerinde devlet kurarak, hemen hemen sürekli yöneticilik yaptıkları için, Türklerin dilinde, özentî alıntılarının hemen hemen tek kaynağı din ve edebiyat olmuştur.

Önce Budizm ve Manihaizm, sonra da İslâmiyet, birçok bilgi alıntısı yanında özentî alıntılarının da Türkçeye girmesine yol açmıştır. Budizm ve Manihaizmle gelen birçok kelime, bu dinlerin Türklerin gözünde özentilik durumlarını kaybettikleri zaman, İslâmiyeti kabul devirleriyle Türkçeden çekip gitmişlerdir. İslâmiyeti önce Farslar kanalıyla öğrenen Türklerin dilinde en çok özentî alıntı sözcükleri Arapça ve Farsça kaynaklıdır. On dokuzuncu yüzyıl başlarından itibaren Arap ve Fars dünyasının itibarının Türklerin gözünde hızla kaybolması, Türkçedeki Arapça ve Farsça kaynaklı özentî alıntılarının da terk edilmesine yol açmıştır.

*Bilimsel ve teknolojik gelişmeler

Bilimsel ve teknolojik gelişmeler de diller arasındaki alışverişlerde etkili olan bir diğer etmendir. Bilim çalışmaları sonucunda ortaya çıkan teknolojik gelişmeleri sağlayan halk, hangi dili konuşuyorsa o dil, diğer diller karşısında saygın bir konuma yükselmekte ve teknolojilerin üreticisi değil de alıcısı ve tüketicisi olan halkların dillerine pek çok sözcük vermektedir.

Alıntı sözler “ ödünçleme” olarak da kullanılmaktadır. Bir dilden başka bir dile geçen sözler genellikle geçtiği dilin ses yapısına uydurulmaya çalışılır.

Kişi ve topluluklar arasındaki iç ve dış alıntılar, ister bilgi alıntıları ister özentî alıntıları olsun, jest ve mimikten vurguya, sesteki kelime, kelime grubu veya cümleye kadar dilin bütün alanlarında görülebilmektedir. Tarih boyunca jest, mimik, vurgu, tonlama veya yazılı dilde bunların yerini tutmaya çalışan imlâ ve noktalama işaretleri ile ses çıkarma alışkanlıkları konularında, dillerin birbirlerine nasıl bir etki yaptıklarını belirlemek, bugün için mümkün değildir; çünkü bir-iki ortak kaynaktan çıkmış yeryüzü alfabelerinin hiçbirinde vurgu ve tonlamalar işaretlenmediği gibi, yazının kalıcılığı ve muhafazakârlığı yüzünden de, hangi seslerin hangi yönde değişmekte oldukları da görülememektedir. Prof.Dr. Günay Karaağaç'ın “Alıntı Kelimeler Üzerine Düşünceler”)

6.TÜRKÇEDE ALINTI SÖZLER

. Her dilde olduğu gibi zaman içerisinde çeşitli nedenlerle Türkçede de alıntı sözler görülmektedir.

Türkçenin ilk yazılı metinleri olan Orhun Yazıtları'nda birkaç yabancı sözcüğe rastlanmaktadır. Bunlar sengün (general), kunçuy (prenses), işgiti (ipekli kumaş) , yençü (inci) gibi sözcüklerdir

Türk yazı dilinin Eski Türkçe devresinin ikinci dönemini oluşturan Uygur yazı dilinde Köktürkçeye oranla, özellikle dinî unsurlar nedeniyle, yabancı sözcük sayısında bir artış görülür. Uygurlar Budizm ve Maniheizm gibi dinlere mensup olmuşlar ve bu dinlerin etkisinde kendilerine özgü edebiyat oluşturmuşlardır. Çince ve Sanskritçeden birtakım dini terimler alınmış olsa bile birçok dini terimi kendi dillerinden karşılamışlardır. Bu dönemde dinle ilgili olmayan metinlerde yabancı sözcük oranı oldukça düşüktür.

Karahanlı döneminde İslâm dinine giren Türkler, bu dinin etkisinde bir edebiyat dili oluşturmuşlardır. Bu dönem eserlerinde yabancı sözcük sayısı oldukça düşüktür. Bu dönemde yazılan ve oldukça zengin bir dil varlığına sahip olan Kutadgu Bilig'de, din yoluyla Arapça ve Farsçadan geçen sözcük sayısı çok azdır. Yusuf Has Hacı, Kutadgu Bilig'de büyük ölçüde Türkçeden oluşan bir din dili kullanmıştır. Ancak bu durum daha sonra gelen aydınlar tarafından ne yazık ki aynı özende sürdürülebilmiştir.

Batı Türkçesinin ilk yazı dili olan Anadolu Selçuklular döneminde, Eski Oğuz Türkçesinde dil, Uygur ve Karahanlılar dönemine göre çok daha sade ve duru bir

dildir. O dönemlerden gelen Yunus Emre dili, sadelik ve duruluğu günümüze taşımıştır.

Tanzimat dönemine kadar Arapça ve Farsçanın ağır etkisinde kalan Türk yazı dili, Tanzimat döneminden sonra Batı dillerinden, özellikle Fransızcadan gelen sözcüklerin etkisinde kalır. Bunun nedeni, aydınların Batı' yı öncelikle Fransız ve Fransa üzerinden tanıdıklarıdır. Zaman içerisinde Fransızcanın yerini İngilizce almıştır. Bu durum da önce İngiltere'nin sonra da ABD'nin siyasî ve ekonomik gücüyle ilgilidir.

Cumhuriyet döneminde ise, başta Atatürk ve Cumhuriyetin kurucu kadrosunun başarılı çalışmaları nedeniyle Türkçenin özellikle Arapça ve Farsçanın etkisinden kurtulabilmek için dil konusunda da önemli çalışmalar yapılmıştır. Fakat ne yazık ki daha sonra gelen devlet yöneticileri ve aydınlar aynı kararlılığı gösteremedikleri için Türkçe Batı kaynaklı sözcüklerin istilâsına uğramıştır.

Günümüzde de yaşanan çağın teknolojik olanakları ve aydınlar ile basın- yayın kuruluşlarının bilinçsiz ve özensiz tutumları, Türkçeye pek çok yabancı kaynaklı sözcüğün gereksiz yere dolmasına yol açmaktadır. Bugün yapılması gereken, farklı alanlardan dilimize giren yeni kavramlara, terimlere ilgili alan uzmanlarıyla birlikte dilimizin ses ve yapısına uygun karşılıklar bularak bunların kullanım yaygınlığını artırıcı önlemler almaktır. Bu yolla dildeki söz varlığının zenginleşmesine katkı sağlamaktır.

7. ALINTI SÖZCÜKLERİN YAZILIŞ KURALLARI

Alıntı sözcüklerin yazılışlarıyla ilgili bazı noktalar aşağıda gösterilmiştir:

1. Çift ünsüz harfle başlayan Batı kökenli alıntılar, ünsüzler arasına ünlü konulmadan yazılır: *francala, gram, gramer, gramofon, grup, Hristiyan, kral, kredi, kritik, plan, pratik, problem, profesör, program, proje, propaganda, protein, prova, psikoloji, slogan, snop, spiker, spor, staj, stil, stüdyo, trafik, tren, triptik* vb.

Bu tür birkaç alıntıda, söz başında veya iki ünsüz arasında bir ünlü türemiştir. Bu ünlü söylenişte de yazılışta da gösterilir: *iskarpın, iskele, iskelet, istasyon, istatistik, kulüp* vb.

2. İçinde yan yana iki veya daha fazla ünsüz bulunan Batı kökenli alıntılar, ünsüzler arasına ünlü konmadan yazılır: *alafranga, apartman, biyografi, elektrik, gangster, kilogram, orkestra, paragraf, telgraf* vb.

3. İki ünsüzle biten Batı kökenli alıntılar, ünsüzler arasına ünlü konmadan yazılır: *film, form, lüks, modern, natürmort, psikiyatr, seks, slayt, teyp* vb.

4. Batı kökenli alıntıların içindeki ve sonundaki ünsüzleri olduğu gibi korunur: *biyografi, diyagram, dogma, magma, monografi, paragraf, program; arkeolog, demagog, diyalog, filolog, jeolog, katalog, monolog, psikolog, ürolog* vb.

Ancak *fotoğraf* ve *topoğraf* kelimelerinde *g*'ler, *ğ*'ye döner.

Aşağıdaki durumlarda Batı kökenli sözcükler özgün biçimleri ile yazılırlar:

1. Bilim, sanat ve uzmanlık dallarında kullanılan bazı terimler: *andante* (müzik), *cuprum*(kimya), *deseptyl* (eczacılık), *quercus*, *terminus technicus* (teknik terim) vb.

2. Latin yazı sistemini kullanan dillerden alınma deyim ve sözler: *Veni, vidi, vici* (Geldim, gördüm, yendim.); *conditio sine qua non* (Olmazsa olmaz.); *eppur si muove* (Dünya her şeye rağmen dönüyor.); *to be or not to be* (olmak veya olmamak); *l'art pour l'art* (Sanat sanat içindir.); *l'État c'est moi* (Devlet benim.); *traduttore traditore* (Çevirmen haindir.); *persona non grata*(istenmeyen kişi) vb.

Mesele falan değildi öyle,

To be or not to be kendisi için;

Bir akşam uyudu;

Uyanmayiverdi. (Orhan Veli Kanık)

8. AĞIZ ÖĞELERİ

Dünyadaki tüm dillerde görülen ortak özelliklerden biri zaman içerisinde görülen ses ve biçim farklılıklarıdır. Bu durumun en belirgin nedeni, bir dili konuşan insanların zaman içerisinde birbirlerinden ayrılarak farklı coğrafyalarda yaşamalarıdır. Uzun süre birbirinden ayrı yaşayan toplumlar, zaman içerisinde konuştukları dilde de büyük farklılıklar gösterebilirler. Bu farklılıklar anlaşmayı zorlaştıracak düzeyde, söyleyiş, anlam ve biçim farklılıkları gösteriyorsa LEHÇE adı verilen kollar ortaya çıkar.

Bir ülke ya da bölge içerisinde görülen küçük ses farklılıklarına AĞIZ denir. Zaman zaman şive sözcüğünün de ağızla birlikte kullanıldığı görülmektedir.

Bir yazı dili zaman içerisinde ortaya çıkan yeni kavramlara karşılık bulmak için çeşitli kaynaklara başvurur. Bu kaynakların önde gelenlerinden biri de o ağızların bulunduğu sınırlar içerisindeki bölge ağızlarıdır. Bir dilin bölge ağızlarından aldığı alıntılara “ iç alıntılar” denir.

Ağızlar, zamana ve coğrafyaya bağlı olarak tarih, boy farklılıkları, komşu dil ve kültürler gibi unsurların etkisiyle ve dilin kendi bünyesinden kaynaklanan ses değişimlerinin sonucunda oluşurlar. Bir ülke içinde konuşulan ağızlardan biri, o ülkenin yazı dilinin de temelini oluşturur. Yazı diline temel olarak alınan ağız,

genellikle o ülkenin kültür, sanayi, ticaret ve yönetim merkezinin ağızıdır. Bu dile ORTAK DİL denir.

Sınırlı olmasından dolayı, tarihte yüzyıllarca dar bir bölgede konuşulan ağız, mensup olduğu yazı dilinden ayrılıklar göstermesi olağandır. Çünkü yazı dili bir milletin kültürünün muhafazası için gelişmiş, başka dillerle münasebette bulunmuş, kendi kuralları içinde yeni dil unsurları yaratmış, başka dillerden aldığı yabancı kelimeleri kanunlarına uydurmuş ve kendisine mensup ağızlarda hâkim olarak varlığını sürdürmüştür. Ağızların mensubu bulunduğu dille ayrıldığı noktaları takip etmek, yazılı mahallî metinler varsa mümkün olur. Ağızdaki gelişme, hep sözde kalması sebebiyle yazı diline nispetle daha hızlıdır. Bu yüzden bazen bir ağız ile mensubu bulunduğu kültür, yani yazı dili arasında büyük ayrılıklar ortaya çıkabilir.

Günümüzde Rusya ve Türkî Cumhuriyetlerde her bölgede ayrı bir alfabe kullanılmaktadır. Böyle durumlarda aradaki ufak farklardan hareket edilerek zamanla aynı dilin başka iki şekli ortaya çıkar.

Ağızın zamana ve tekniğe tahammülü yoktur. Teknik, bir ağızın tespitinde ne kadar fayda sağlarsa, girdiği bölgenin ağızını da kaçınılmaz biçimde değiştirir. Bilhassa radyo, televizyon ve videonun girdiği yerlerde konuşma değişikliğe uğrar ve kültür, yani yazı dilinin bu vasıtalarla ağza tesiri bölge diyalektine hâkim olur. Böylece ağız, mensubu bulunduğu yazı diline katılmış olur. Bunun yanında bölgenin dışarıyla temas eden insanlarıyla, dar coğrafyada hayat süren insanlar arasında da ağız yönünden farklar görülür. Dışarı gidenler bölge ağızına yabancı dil unsurları getirirler. Aynı durum, okuma yazma bilen ve bilmeyen insanlar için de söz konusudur. Okumuş yazmış insanların ağızlarında yazı dilinin tesiri çok fazladır. Okuma yazma bilmeyen kişiler ise ağızlarını muhafaza ederler.

Ağız, mensubu bulunduğu kültür dili ile aynı dile bağlı lehçe ve şiveler konusunda ipuçlarına sahiptir. Ayrıca bir dilin tarihteki gelişimi, diğer lehçe ve şivelerle mukayese imkânı da verir. Bunun yanında yazı dilinin beslenmesi ve geliştirilmesinde diyalektlerin, yani ağızların oynadığı rol büyüktür. Türkçenin diyalektleri henüz yeterince tespit edilmiş değildir, yaşayan ağızlar için bir arşivden de mahrumdur. Bazı Batı dillerinde bu ağızları takip etmek amacıyla dil atlasları hazırlanmıştır.

Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanından sonra ağızlarla ilgili çalışmalar başlamış ve öncelikle halk ağızlarından derlemeler yapılmıştır. Derlenen bu sözcükler, önce “**Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi**” adıyla, sonra da daha da geliştirilerek “**Derleme Sözlüğü**” adıyla **Türk Dil Kurumu** tarafından yayınlanmıştır. Bu sözlükte yazı dilinde olmayan binlerce Türkçe sözcük kayda geçtiği gibi, yazı dilinde kullanılan birçok sözcük de değişik anlamlarıyla tespit edilmiştir. Bu sözlük, Türkçenin çok değerli bir hazinesidir ve yazı dili ihtiyaç duyduğu pek çok sözcüğü buradan alabilmektedir.

Türkçede ağız örnekleri:

BATI ANADOLU AĞIZLARINDAN ÖRNEKLER:

Alnacında: Tam karşısında.

Anşırtmak: İma etmek.

Burma: Musluk.

Çilpi: Küçük, ateş tutuşturmakta kullanılan odun parçası.

Bağa: Guatr

Çiritmek: Üşümek, titremek.

Değın: Sincap Genk:

İşlenmemiş sert toprak.

İmgıraz: Hastalıklı, çökmüş (kişi)

Keşir: Havuç

Göcen: Tavşan yavrusu.

Göde: Zayıf, çelimsiz.

DOĞU VE GÜNEDOĞU ANADOLU AĞIZLARINDAN ÖRNEKLER:

Böğürcük: Böbrek.

Cembek: Kalabalık aile.

Yanır: Yara.

Pisik: Kedi.

Mişmiş: Kayısı, zerdali.

Küncü: Susam.

Ariş: Asma.

Tağa: Pencere.

Tike: Parça (kuşbaşı et).

Kara yatılık: Tifo.

Öden: Mide.

Ölülük: Mezarlık.

ORTA ANADOLU AĞIZLARINDAN ÖRNEKLER:

Bük: Ağaçlık yer.

Cilis: İyice, hepten.

Çıdırğı: Ateş tutuşturmakta kullanılan kuru dal parçaları.

Efenekli: Aşırı titiz.

Çörtleğen: Binanın damından yağmur vb. suyunun akmasını sağlayan madeni oluk.

Enek: Meyve çekirdeği.

Gidişmek: Kaşınmak.

Ellik: Sahur.

Filke: Musluk.

Homukmak: Memnuniyetsizliğini yüz ifadeleriyle belli etmek.

Pürçüklü: Havuç.

Balak: Tavşan yavrusu.

KUZEY ANADOLU AĞIZLARINDAN ÖRNEKLER:

Güpül: Şişman.

Hasarı: Büyük su kamalı.

Kemçük: Eğri.

Orakayı: Temmuz.

Yal: Hayvan yiyeceği.

Teğın: Sıncap.

Çağ: El yıkama yeri (lavabo), banyo yapma yeri (banyo).

Çerik: Tuzlanmış ve kurutulmuş et.

Eze: Teyze.

Çiğit: Meyve çekirdeği.

Kırtlamak: Isırmak.

(Kaynak Linki : <http://www.meleklermekani.com/threads/turkcede-agiz-ornekleri.114641/>)

9.ARG0

Argo, bir dilin parçası olmakla birlikte, toplumun belli bir çevresi tarafından kullanılan, kendine özgü sözcük, deyim ve deyişlerden oluşan özel bir dildir. Argoda kelimelerin anlamı örtüktür. Eski anlamlar yeni anlama kavuşturulur. Argo, uydurma, yakıştırma, benzeştirme, kelimeye farklı bir anlam yükleme, anadildeki kelimeyi bozarak başka manaya gelecek şekilde kullanma, yabancı kelimelerle yerliyi birleştirme gibi yollarla oluşan dil unsurlarındandır. Argo en çok da mizah ve küfürlü söyleyişler oluşturmak amaçlı oluşur. . Eskiden külhanbeyi ağzı denilen argoya günümüzde, bitirim ağzı, ayaktakımı ağzı, lümpen, seviyesiz ağzı, süfli işler ağzı gibi adlar da verilmektedir.

Argo sözcüğü Fransızca argot'dan dilimize yerleşmiştir. İngilizcede slang denir. Her yerde ve her zaman kullanılması hoş karşılanmayan; külhanbeylerinin, serserilerin ya da eğitimsiz kimselerin kullandıkları sözcük, deyim ya da sözler argo olarak nitelendirilir. Argo kelimelerin konuları, içki, kadın, kumar, cinsellik, **hapishane**, **denizcilik**, bitirimlik, külhanbeylik ve günlük hayatla ilgilidir. Argolar oluşurken **teşbih**, istiare, **mecaz**, hüsni talil ve mübalağa gibi söz sanatlarının anlam yükleme yöntemleri de kullanılabilir.

Bir ana dildeki sözcüklere yan anlamlar kazandırarak genel dilden ayrı, bir meslek ya da topluluk arasında kullanılır. Argo, tek sözcükten oluşabileceği gibi söz öbekleri ve deyimlerden de oluşabilir. Çoğunlukla, sözcüklerin anlamlarını değiştirerek türetilen sözcük ve deyimlerin oluşturduğu özel dildir.

Argo sözcükler dilde var olan bir sözcüğe başka bir anlam yükleyerek üretilir. Örneğin, çalışkan ve saf öğrenciye, inek; arpa sözcüğünü para anlamına gelecek şekilde kullanmak bu görüş için örnektir. Kimi argo sözcükler yabancı dillerden uydurma, yakıştırma, benzetme yoluyla türetilmiştir. Boş, değersiz anlamına gelen “pof”, yalan karşılığı kullanılan “maval”, para yerine kullanılan “mangır”, sevgili anlamına gelen “manita”, boş laf anlamına gelen “mavra”, ya da aptal anlamındaki “keriz” bu tür argo sözcüklerdir.

Argo sözcüklerde, şaka, mizah ve abes kasıtlar da vardır. Argo, tam olarak küfür ile eş anlamlı değildir ama küfürlü argo kelimeler de vardır. Kelimeler örtük, şekilleri bozuk ve yerleri değiştirilmiş olabilir. Edebiyat alanında argodan, gülünç durumlar yaratma, gündelik dile yaklaşma, dile yeni ve canlı bir boyut getirme gibi amaçlarla yararlanılır. Argo sözcükler belli gruplar içinde çıkar. Fakat zamanla pek çok argo

sözcük genel dile yayılabilir. Bu durumda herkesçe kullanılır hale gelince argo olmaktan çıkar. Örneğin, eskiden argo sayılan tembel, kaytarıcı anlamında kullanılan "hayta" sözcüğü, günlük dilde yaygın bir kullanım kazanarak argo olmaktan çıkmıştır.

Argonun bir özelliği de aslında gizli bir dil olsun diye oluşmuş olmasıdır. Bunun sebebi ise argoyu oluşturan kesimlerin ve kelimelerin ilk oluşum zamanlarında suç, sır, müstehcenlik, gizli anlaşma ve kapalılık içermesi amacıyla oluşmuş olmasıdır.

Ülkemizde "argo" ve "küfür" kavramları çoğu zaman birbirine karıştırılmış, neredeyse eş değer tutulmuştur. Argo kavramı gereği gibi tanınmadığından, özellikle "kültür argosu" ile "genel argo" kavramları gibi anlayışlar yaygınlık kazanmıştır. Bu alanda ilk çalışmayı yapan A. Fikri, bazı argo sözleri "ahlaka mugayirdir" düşüncesiyle eserine almamıştır. Hatta, argoyla ilgili yazılı literatürdeki tanımlamalarda bile bu anlayışın izlerini bulmak mümkündür:

"Önce özellikle Fransız dili filolojisinde, sonra kapsamı genişletilmek suretiyle de genel dilcilikte, Türkolojide ve başka kollarda, dilin tabakalanması bahsinde kullanılan bir terim... Eskiden önce esnafın, sonra da dilenci, serseri, külhanbeyi, hırsız, kaçakçı ve genel olarak şerir takımının kendi yaşayış tarzı isteğine uyarak, etrafındakilerin anlayamayacağı şekilde ve kendi aralarında konuştuğu aşağılık bir özel ve gizli dil." (İnönü Ansiklopedisi)

Kamus-ı Türki, argo sözcüğüne yer vermemiştir. Yabancı kaynaklarda da argonun şöhreti iyi değildir: "argot: özel bir grup veya sınıf tarafından kullanılan, hırsızların gizli dili gibi, özelleştirilmiş söz varlığı." Türkçe Sözlük, argoyu biraz daha olumlu ifadelerle tanımlamıştır: "1. Kullanılan ortak dilden ayrı olarak aynı meslek veya topluluktaki insanların kullandığı özel dil veya söz dağarcığı. " Ferit Devellioğlu'nun tanımı da yumuşak ifadelidir: "... sosyal bir toplumun malı olan argo, özel diller (langues speciales) zümresindendir; genel dilin kelimelerine bazı özellikler vermek ve özel kelimeler katmakla meydana gelmiştir. Özel diller ise, genel dilden ayrılarak, küçük sosyal gruplara bağlı kimseler arasında, az çok gizli düşüncelerin anlatılmasına yarayan ve canlı dillerin ortak mihrakı üstünde gelişen dillerdir." Halil Ersoylu, bir başka açıdan yaklaşarak argonun zeka ile ilişkisini vurgulamaktadır." (Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Sayı 2, s.297-301, İzmir,2006)

Biz argonun ilk izlerini Türkçenin ilk sözlüğünde, Kaşgarlı Mahmud'un Divânü Lugat-it Türk adlı eserinde bulabiliriz. Kaşgarlı Mahmud eserinde hiçbir ayırım yapmadan bu sözcükleri diğer sözcüklerle birlikte verir. Fakat bu sözcüklerin daha çok kaba ve basit sözcükler olarak kabul edilmesi daha uygundur.

Bilinen ilk müstakil argo sözlüğü A.Fikri'nin 1307/89- tarihli 28 sayfadan ibaret olan "*Lügat-i Garibe*" adlı kitabıdır. Osman Cemal Kaygılı'nın "*Argo Lügatı*" adlı eseri 1932 yılında tefrika olarak yayımlanmıştır. Ferit Devellioğlu' nun "*Türk Argosu*" eseri ise en bilinen eserdir. İlk baskısı 1941'de, son baskısı 1980'de olmak üzere toplam altı defa basılmıştır. Türk Dil Kurumu sözlüğünde ise argo sözcükler diğer sözcüklerle birlikte verilerek argo anlamı belirtilmiştir.

Argo edebiyatla da yakın ilişkisi vardır. Edebiyatın malzemesi dildir. Victor Hugo argoyu “ dilin içinde bir dil, bir çeşit habis ur” diye tanımlamaktadır. Bu nedenle argoyu da edebiyatın bir parçası saymak doğrudur.

Edebi eserlerde argo; komik durumlar yaratmak, gülmece unsuru oluşturmak, günlük hayatı tanıtmak ve olayları realiteye yaklaştırmak, dilde yeni arayışların veya bir başkaldırının göstergesi olarak kullanılmıştır.

Karagöz ve Hacivat gibi Türk halk ürünlerinde güldürü unsuru olarak ön plandayken, XVI.yüzyıl Dünya Edebiyatı deneme yazarlarından Montaigne, “Denemeler” adlı eserinde, hayatın gerçekliğini daha iyi verebilmek için argoyu kullanmıştır. Gene Fransız yazarlarından Victor Hugo “Sefiller” ve “Notre Dame’nin Kamburu “, Balzac “ Goriot Baba” adlı eserlerinde sosyal gerçekliği vermek için argoyu kullanmışlardır.

Ahmet Rasim'in “*Muharrir, Edip ve Şehir Mektupları*” adlı eserleri de argo örnekleri bakımından zengindir. Mehmet Akif'in eserlerinde görülen argo sözcükler ise genellikle kişilerin bulunduğu sosyal sınıfı gerçeklikle ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. (Türkçede Argo, Sonay Hasan, Kerkük Üniversitesi)

Argo Örnekleri

- Okutmak (elden çıkarıp - satmak)
- racon (adet - usül)
- şabanlık (aptallık - sersemlik)
- keklemek (kandırmak - aldatmak)
- araklamak «çalmak»,
- atmasyon «asılsız anlamsız, uydurma,yalan söz veya haber»,
- tırnakçı «hırsız, yankesici»,
- uyutmak «aldatmak, kandırmak»,
- papel «para»,
- uyuzlanmak «huylanmak, şüphelenmek»,
- volta «bir aşağı, bir yukarı dolaşma»,
- yaylanmak «çekip gitmek»,

10.JARGON

Jargon, “ Bozulmuş dil “ anlamına gelen Fransızca bir kelimedir. Fikri, mesleki veya belli bir kesit içinde ortak yönleri olan, ortak zevk iş, uğraş veya birliktelik içinde olan kişilerin kullandığı, zümre dışındaki insanların anlamayacağı şekilde oluşturulan bir dil veya ortak ağız, ortak ifade olarak tanımlanır.

“*dar bir çevreye özgü dil, argo.*” , “*anlaşılmaz dil veya söz; belirli bir grubun kullandığı dil.*” “*kimi çevrelerin kullandığı özel dil. anlaşılması güç, bozuk dil*” “*bozuk dil; meslek argosu*” “*Kendi muhitinden uzakta çalışan bir grubun, örneğin bohçacıların, aralarında gizlice anlaşmak için oluşturduğu yapay dildir.*” şekillerinde tanımlanmaktadır. Genel olarak bu terim belli bir uğraş veya ilgiyi paylaşan kişilerin

kullandığı özel ve çok fazla sayıda kelimelerden oluşmayan yapay ve özel dile karşılık gelir

“Jargon, belli bir etkinlik, meslek veya grupla ilişkili olarak tanımlanmış bir terminolojidir.” Fikri, mesleki vb. ortaklık gösteren kişilerin kullandığı ortak ağız olarak tanımlanır. Esasında böylesi bir ortak özellikleri olan belli bir toplumsal kesitin kendi aralarında oluşturdukları bir söylem şeklidir. Bu söylem şekli anadilden seçilmiş kelimeler farklı bir şekilde kullanılarak veya farklı bir şekilde söylenerek meydana getirilir. Böylesi bir dil oluşturan kesitler böylesi şekillerde meydana gelen bu dili diğer kesimlerden kimsenin anlamaması için oluştururlar. Bu ortak söylemi oluşturanların dilini aynı kesimde olanların dışında kimse anlamayacaktır. Bu anlaşma dili genellikle dildeki kelimelerin bozulmuş şekillerinden oluşur.

Jargon argodan farklı bir durumdur. Argo, özellikle çok daha yaygın ve anlamı ayıp sayılabilecek sözlerdir. Argo o ana dili bilen pek çok kişi tarafından anlaşılabilen bir dildir. Jargon ise çok daha alt grupların kullandığı, anlaşılabilirlik oranı çok düşük olan ve sadece ve o kesitten veya zümreye dâhil olabilenlerin bilebileceği bir dildir. Jargon dili illa ki argo gibi kaba saba anlamlar da taşımayabilir. Argoda olduğu gibi, o söylemi oluşturan topluluk içinde sıkça konuşulan şeylerin kısaca ifade edilebilmesi, başkası anlamadan mesajın üstü örtülü olarak iletilebilmesi için gelişmiştir. Bazı durumlarda da bir grubun üyelerini o gruba ait olmayanlardan ayırd etmek için de kullanılır. Bir grubun, , kendi aralarında daha rahat anlaşabilmesini sağlayan jargon, diğerlerinin anlamasını zorlaştırmak ve yabancı olanların anlamasını engellemek için de oluşturulabilir.(“ avazın dalaş” güzel kadın, “çaşların geviyi geşlemiş” hayvanların samanı azalmış, “avzın ga” önemli adam vb.)

Örneğin Darendeli çerçilerin, kalyacıların, çiçekçilerin, tellallık yapan esnafların yankesicilerin, hırsızların, dolandırıcıların kendi aralarında oluşturdukları böylesi söylemler jargon için örnektir. Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu jargon için “ Dilce “ tabirini kullanmıştır. (Güncel Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, Dr. Aslan Tekin, Edebiyatımızın Terimleri, Elips Yayınları, Ank. 2005, shf, 174, <http://www.dilforum.com/forum/guncel-turkce-m>)

11.İLİŞKİ SÖZLERİ

Yaşayan diller içerisinde anlatım gücü en yüksek ve anlatım yolları en çeşitli dillerden biri olan Türkçenin, insanların günlük ilişkilerinde kazanmış olduğu incelik ve zarafet, herhalde başka hiçbir dilde rastlanmayacak ölçüdedir. İlişki sözlerinin bu kadar çok ve incelikleri anlatacak düzeyde olmalarının nedeni, dilin diğer yönlerinde olduğu gibi, Türkçeyi konuşan insanların yaşama düzenleri ve hayatı algılama biçimleridir.

Türkçede ilişki sözleri; kalıp sözler, söz eylem, konuşma aktı, söz edimi gibi terimlerle de ifade edilmektedir.

Türkçeyi ana dili olarak kullanan insanlar, yani Türkçeyle oluşturulan medeniyet dairesinin mensupları, kendilerine özgü bir hayat tarzına sahiptirler. Bu hayat tarzını, Türkçenin ilk yazılı metinlerinden başlayarak izleyebiliyoruz; ancak bu konuda bize en önemli bilgileri Dede Korkut Oğuz nameleri vermektedir.

Dede Korkut Oğuz namelerine yansıyan hayat tarzına göre Türkler, zamanı toplu

olarak geçiren insanlardır. Zamanı toplu geçirmek demek, hayatın içerisinde olan her türlü güzelliği ve sıkıntıyı birlikte yaşamak demektir. Bu hayat biçimi, doğal olarak, o toplum içerisinde yaşayan insanların birbirleriyle olan ilişkilerini de belirlemiştir. Bu durum konargöçerlik devirlerine ait olmakla birlikte, yerleşik hayata geçtikten sonra da bir şekilde sürmüş, bazı aşınmalara rağmen bugüne kadar gelmiştir.

Yerleşik hayatta bunun en belirgin yansıması mahalle kavramıdır. Zamanın yoğunlaşan hayat temposuyla etkinliğini yavaş yavaş yitiren bu kavram, uzun süre insanların günlük hayatında son derece etkili olmuştur. Bununla ilgili olan komşuluk kavramında, ilişki sözlerindeki terimler; bir dilin söz varlığında, kişilerarası iletişimde alışkanlık halinde kullanılan, dilin toplumsal kullanımına göre farklılık gösterebilen ve ait olduğu toplumun kültürel yapısını, dünya görüşünü ve kişilerin birbirlerine karşı tavırlarını sergilemesi açısından son derece önemlidir. Bu kavramlara verilen önem, ilişki sözlerine de yansımıştır ve bu sözler çok ince bir duygu dünyasını gözler önüne sermektedir.

Örneğin, hayatında güzel bir değişiklik olan komşuya “göz aydınlığı”na gidilir. Bir insana “gözün aydın” demek, bütün güzellikler seninle olsun, bütün mutlulukları sen yaşayasan gibi güzel dilekleri iletmektir. Belki de bu, kökü binlerce yıl gerilere giden bir davranış biçiminin günümüzde de devam etmesinin göstergesidir. Göz aydınlığı dilenen kişi de karşısındakine “aydınlık içinde kalasın” diye çok daha güzel bir dilekle karşılık verir. Bu karşılıklı iyi dilek ifadeleri, gayet doğal bir akış içerisinde, yapmacıklıktan uzak olarak gerçekleşir.

Hasta olana geçmiş olsuna, ölü evine baş sağlığına gitmek belki her toplumda rastlanacak durumlardır, ancak bu durumlarda söylenen sözler ve takınılan tavır asıl kültür ve anlayış farklılıklarını oluşturur. Türkçede bunların her birinin kendilerine ait kalıplaşmış ilişki sözleri vardır. Birini yolcu ederken “yolun açık olsun”, “güle güle git gel”, “uğurlar olsun” gibi daha pek çok kalıp söz dilimize gelir. Çocuğu doğana “Allah analı babalı büyütsün”, sünnet yapana “Allah başka mürüvvetlerini de göstere sin”, düğün yapana “Allah bir yastıkta kocatsın” gibi ufak tefek değişikliklerle binlerce yıl kuşaktan kuşağa aktarılan sözler söylenir.

İlişki sözleri, tıpkı atasözleri ve deyimler gibi, bir dili konuşan toplumun kültürel özelliklerini ortaya koymakta, gelenek ve göreneklerine dair çok önemli ipuçları vermektedir. Bu sözleri öğrenmeden bir toplumun dilini ve kültürünü anlayabilmek mümkün olmaz.

Türkçedeki ilişki sözleri, Türk halkının yaşamış olduğu binlerce yılda görüp geçirdiği sayısız olaylar içerisinde süzülüp gelen nezaketinin en açık göstergesidir. İki kişi sohbet ederken üçüncü bir kişinin iyiliğinden söz edeceksek “sizden iyi olmasın” diyerek söze başlarız. Bu söz karşımızdakine “siz çok iyi bir insansınız, ben sizi çok seviyorum, benim dostumsunuz; ancak o da sizin gibi bir insandır” demektir ki bu sözdeki nezaketi, böyle üç kelimeyle ifade edebilmek, ince bir zekânın ürünüdür.

«Ben» ve «benim» sözlerinin çok kullanılması çok hoş görülmeyen bir durumdur. Bu durumu ilişki sözlerinde çok açık görebiliriz. Eski kültürümüzde kendisinden söz edecek olan kişi; “ fakir, fakir ü hakir, fakir ü pür-taksir” benzeri sözler kullanır,

eskiden de kullanılan; ancak bugün de kullanılmaya devam edilen bendeniz (köleniz) bunların en yaygınlarından. Kaç çocuğu olduğu sorusuna, soran kişi yaşça büyükse “ellerinizden öper” sözleriyle başlanarak cevap verilir. Bu söz de yine yılların süzgecinden geçmiş bir nezaket örneği ve saygı kültürünün dile yansımasıdır.

İlişki sözlerinin en anlamlılarına, modern hayatın koşuşturmasından uzak kalmış, insan ilişkilerinin sıcak bir şekilde sürdüğü eski mahallelerle kasaba ve köylerde rastlanır. Örneğin, böyle bir yerde bir topluluğa dışarıdan gelip katılan kişi önce selam verir, toplulukta bulunan herkes selamı alır ve tek tek yeni gelene merhaba denir, yeni gelen ise merhaba ile karşılık verdikten sonra “cemaate rahmet” der. Burada da dinle çizilmiş çerçevenin içerisine oturtulmuş bir nazik tavır sergilenir.

Kısaca bu sözler; yüzyıllarca geriye giden bir geleneğin yansımaları, bir toplumun kültür hayatının adeta özünü içinde barındıran, insan ilişkilerindeki nezaket ve inceliğin düzeyini gösteren, kalıplaşmış, kullanıldıklarında insanlar arasında bir sıcaklık oluşturan sözlerdir. (Türk Dili I Anadolu Üniversitesi Yayınları.)

12.TÜRKÇENİN TÜRETME GÜCÜ

İnsanoğlu durağan bir hayat yaşamadığı ve evrende sürekli yeni gelişmeler ve icatlar ortaya çıkardığı için, diller de her an yeni sözcüklere gerek duymaktadır. Özellikle çağımızda bu gereklilik çok daha güçlü hissedilmektedir. Çünkü iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, hiçbir sınır tanımamakta ve diller, yabancı dillerin kuşatmasıyla her an karşı karşıya kalmaktadır. Bu duruma kendi içinde önlemler geliştiremeyen ve karşı koyamayan diller, yok olmakla karşı karşıya kalmaktadır. Nitekim günümüzde bazı dillerin konuşuru kalmamış, bazı dillerin ise çok az sayıdadır.

Yeryüzünde insanoğlu konuşmaya, sözle anlaşmaya başladığından beri sürekli olarak yeni sözcüklere gereksinme duymuştur. Uygarlık gelişip kültür alışverişleri arttıkça yeni ve yabancı kavramlara karşılık bulmak gerekmiş, yeni dinler, yeni kültürler de yeni terimler, kavramlar getirmiştir. Bugün şöyle diyebiliriz: Her dil sürekli olarak yeni sözcükler yapmak zorundadır. Bu yola gitmezse, başka dillerden alacaktır. Bilimde, teknikte ve öteki alanlardaki gelişmeler her gün yeni kavramları doğurduğu için her dilde bunlarla ilgili yeni terimler belirmektedir.

Türetme kavramı, dili konuşanların yeni karşılaştıkları kavramlara dil içerisinde çeşitli yollarla karşılıklar oluşturmaları biçiminde tanımlanabilir. Bu karşılık bulmada Türkçe, ekleme ve birleştirme diye adlandırabileceğimiz iki temel yol kullanır. Ekleme; sözcükle ekin, birleştirme ise sözcükle sözcüğün ilişkilendirilmesidir. Bütün dillerin önemli anlatım yollarından biri olan tamlama kurma da bir birleştirme, yani sözcükle sözcüğün ya da sözcüklerin ilişkilendirilmesidir. Sözcükle ek ilişkisine; kap, kapamak, kaplamak, kaplama, kaplamacı, kapı, kapıcı, kapıcılık vb. birleştirmeye ne için > niçin, ne asıl> nasıl, alı vermek> alıvermek vb. tamlamaya da evin yolu, sarı evin yolu, Emre'nin sarı evinin yolu gibi örnekleri gösterebiliriz.

Hiçbir dilin kök sözcükleri, evrendeki ve insan zihnindeki sonsuz denebilecek kavram, olgu ve durumları tek başına karşılama ve ifade edebilme yeteneğine sahip

değildir. Diller varlık ve oluşları ifade edebilmek için kendi yapılarına göre yeni yollar geliştirmişlerdir. Eklemeli dillerin geliştirdiği yolların en başta geleni, sözcük köküne değişik yapım ekleri getirerek yeni durum, varlık ve kavramları karşılamaya çalışmaktır. Aynı sözcüğe farklı anlamlar yüklemek de bu duruma, yani yenilikleri karşılamaya kendi içinde bulunduğu bir başka çözümdür. Bu yüzden sözlükler, bir sözcüğün birden fazla anlamını sıralarlar. Bu çok anlamlılık, sözcüğün kullanım süresiyle ilgili olarak sonradan oluşmuş bir durumdur

Türkçe zengin biçim birimleri olan ve bunları çok değişik görevlerde kullanabilen, farklı anlatım yollarına sahip bir dildir. Türkçenin Ural – Altay [dil](#) ailesinden gelen eklemeli bir dil oluşu, biçim yönünden en belirgin özelliğidir. Dilimizin de içinde yer aldığı “bağlantılı” dillerde, yeni sözcüklerin çekiminde ve türetilmesinde isim ve fiil köklerine eklenen “-ir”, “-miş”, “-dik” gibi biçimbirimler, dilimize zenginlik ve etkili bir anlatım gücü katmaktadır.

Türkçe, yapı bakımından sondan eklemeli bir dildir. Sözgeşi Türkçeye Arapçadan gelmiş olan bugün de kullandığımız kitap, kâtip, mektup, mektep aynı kökten türeme ve yazmak eylemiyle ilgili sözcüklerdir. Görüldüğü gibi bu sözcüklerde ek kullanılmamış, sözcükler, seslerin yer değiştirmesiyle veya ses eklenmesiyle yeni kavramları karşılar duruma gelmişlerdir. Türkçede yazmak eyleminden yeni sözcükler türetmek gerektiğinde farklı bir yol izlenecek ve ekler kullanılacaktır; yazı, yazıcı, yazar, yazgı, yazım gibi.

13. SÖZCÜK TÜRETMEK VE SÖZCÜK TÜRETME YOLLARI

Sözcük türetmek dilde mevcut olmayan bir anlam ihtiyacının ortaya çıkması ile anlam ihtiyacını karşılamak maksadından ortaya çıkan sözcüğün bulunma gerekçesine denir. Eklemeli bir dil olan Türkçenin sözcük yapma mekanizmaları genellikle mevcut köklere, mevcut yapım ekleri ilavesi ile çalışır. Kök ve yapım eki ile o kavram karşılanamadığında birleşik sözcük kurarak, yabancı dilden sözcük alarak, sözcük derleyerek veya yepyeni bir sözcük üretilip uydurularak yeni kavram ihtiyacı giderilebilir.

Türkçede, yeni sözcükler türetmenin vazgeçilmez unsurlardan biri yapım ekleridir. Yapım ekleri, sözcük köklerine ve gövdelerine gelerek dilin anlatım yeteneğini genişleten, dili zenginleştiren yeni sözcüklerin türetilmesinde görev alırlar. Türetme, kökteki anlamla ilgi kurularak bir düzen içinde dilin kanunlarına göre gerçekleştirilir. Matematik gibi kuralları çok sağlam olan dilimizde esasen her köke her türlü ek getirilebilir. Ancak dil mantığı buna izin vermez. Yapım eklerinin türetme görevi dışında sözcüğe kattığı anlam incelikleri de vardır. Bu yüzden bir ek, aynı türden bütün sözcüklere getirilmez.

Bir dilin her döneminde çeşitli ihtiyaçlardan dolayı yeni sözcükler gereksinim duyulabildiği gibi değişen koşullara dayalı olarak bazı sözcükler kullanımdan düşebilir. Örneğin geçen asırlarda dilimizde kullanılan ama bu gün unutilan çok

sayıda sözcük olduğu gibi, geçen asırlarda dilimizde olamayan bugün dilimizde üretilmiş olan çok sayıda sözcük vardır. Örneğin geçen asırlarda dilimizde olan *yabırdıran, kürün, anadut, köp, sadak, tir, penez, çerçi* vb. sözcükler kullanımdan düşmüşken, *radio, bilgisayar, televizyon, uçak, açkı, kurgu, matkap, çekyat, yazarkasa, buzdolabı, çamaşır makinesi* gibi sözcükler üremiştir.

13.1. Yapım Ekleri ile Sözcük Türetme Yolları

Sözcük türetme işlevi, dilimizde genellikle işlevi çok zengin olan yapım ekleri ile yapılabilmektedir. Ortaya çıkan yeni sözcük ihtiyacını temin yolu şimdiye kadar genellikle son derece işlek olan yapım ekleri ile yapılmıştır. Yapım ekleri ile kuralara uygun olarak türetilen bir sözcük dilde çok eskiden beri varmış gibi doğal bir duygu oluşturur ve asla yadırganmaz. Fakat kurallara ve şartlara uygun türetilmeyen sözcükler yadırganır veya dilin mantığına aykırı gelen bir yapı oluşturur. Türetilen sözcüğün sağlam olması ve yadırganmaması için tereddüt yaratmaması, yadırganan aykırı bir durum oluşturmaması gerekir. Dilde kendiliğinden ortaya çıkmış gibi olmalıdır.

Türemiş sözcükler, bir sözcük kökü ile bir veya birkaç yapım ekinden meydana gelir. Çekim sırasında yeni sözcükler meydana getirilirken, kök asla değişmez. Kelime kökünden önce, başka dillerde olduğu gibi ön ekler getirilmez. Dilimizde kelime türetmesi ancak köklerin sonuna birtakım ekler getirilmek suretiyle yapılabilir. Fakat yapım eklerimizin kendilerine göre kullanılma usulleri vardır. Bu usullere uygun olmayan yollarla türetilen kelimeler dilde aykırılık yabancılaşma, sunnililik oluşturur ve yadırganan bir durum ortaya çıkarır. Türkçede sözcük türetmede;

Kök + Yapım Ekleri + Çekim Ekleri

düzeni vardır.

Sözcük kökleri isim veya fiil olduğuna göre, türetme ekleri isme ilave edilenler ve fiile getirilenler olmak üzere iki büyük bölüme ayrılırlar. Sonra bunlar, meydana getirdikleri sözcüğün isim veya fiil oluşlarına göre de ikiye bölünürler. Bu işlevlerine uygun olmayan kullanımlar yanlış yapıları sözcük türetilmesine yol açar ve itirazlar doğurur.

Dilimizde çok sayıda yapım eki olmasına rağmen yapım eklerimiz işlevleri bakımından dört gruba ayrılır.

- a. isimden isim yapma ekleri
- b. isimden fiil yapma ekleri
- c. fiilden isim yapma ekleri
- d. fiilden fiil yapma ekleri

Bu belirtilen dört grupta toplanan yapım ekleri Türkçenin asıl türetme gücünün temelini oluşturur ve bunların her birine dahil edilecek pek çok ek vardır. Söz gelişi

Türk Dil Kurumu'nun yayınladığı Türkçe Sözlük'te aç- fiiliyle ilgili olarak şu türemişleri yer almaktadır: *Açacak, açan, açar, açıl, açıcı, açık, açıkça, açıkçası, açıkçı, açıklama, açıklamak, açıklamalı, açıklanan, açıklanma, açıklanmak, açıklaşma, açıklaşmak, açıklaştırma, açıklaştırmak, açıklatma, açıklatan, açıklayan, açıklayıcı, açıklayış, açıklık, açıktan, açılama, açılım, açılış, açılma, açılmak, açım, açımrama, açımrlamak, açımrlanma, açımrlanmak, açındırma, açındırmak, açınım, açınma, açınmak, açısıl, açış, açit, açkı, açma, açmacı, açmak açmalık, açmaz, açmazlık, açtırma, açtırmak*. Bunların dışında yine hem kendisiyle hem de çeşitli türemişleriyle deyim, kalıp söz ve birleşik söz olarak kullanılmaktadır.

yar-gıç

20

Son asırda ortaya çıkan sözcük ihtiyaçları için kurulmuş bu yapıdaki sözcüklere örnekler:

yer çekimi, hanımeli, ses bilgisi; beyaz peynir, açıkgöz, toplu iğne; eli açık, ayak yalın, günü birlik, sırtı pek; gelebilmek, , çıtçıt, gün aydın; ateşkes, denizaltı, elaltı, gözaltı, suçüstü, olağanüstü, insanüstü, gök delen, demiryolu= demir yolu, buzluca, ağaçkakan , incebağırsak, kalınbağırsak, doğumevi, genelkurmay, yükseköğretim, karayolları, dışişleri, içişleri, akaryakıt, bilirkişi, anaokulu anlam bilgisi, evrenbilim, kamuoyu, orta öğretim, ön seçim, radyo evi, toplu iğne, önseçim, yaş günü, önsöz ,hava alanı, özgeçmiş vb.

13.3. YABANCI SÖZCÜK ALMAK

Yabancı sözcük almak yeni bir nesnenin veya kavramın, geldiği yerden ismini de beraber almak demektir. Alınan yabancı sözcük ya dilde karşılığı hiç olmayan bir sözcük ya da dilde karşılığı olan fazladan bir sözcüktür. Bu yöntem bir dil için sağlıklı olmayan bir yöntem ise de, özellikle son asırlarda meydana gelen gelişmeler, keşif ve buluşlar yolu ile ortaya çıkan yeni kavram, nesne, araç, terim ve benzeri şeyleri karşılayan sözcükler, yabancı dillere kolaylıkla geçmektedir. Tüm dünya dilleri için geçerli olan bu durum, Türkçeyi de çok zorlamış, bu sayede dilimize çok sayıda yabancı sözcük girmiştir. Dilimiz bu kavram, nesne, olgu, bulgu ve terimleri karşılayacak bir sözcük türetme yolunu bulamadığında o sözcüğü almak zorunda kalmaktadır.

Kaside, Ayet, gazel , hadis, tren matematik, biyoloji, kimya, röntgen, cami , otomobil, radyo, telefon, Televizyon, motor, banka , posta , telekom, ekran, spam, virüs, molekül, hücre, koordinat vb kelimler geçmişte ve günümüzde karşılığını türetilmediğimiz için dilimize girmiş olan yabancı asıllı sözcüklerdir.

İkinci olarak dilde, karşılığı mevcut olsa da yine fazladan kelime girebilir.

Hendese-geometri teşekkür-mersi yemiş-meyve
Siyaset-politika teminat-garanti iktisat-ekonomi

Yabancı sözcük almak kolay ama o dil için sakıncalı bir yöntemdir. Fakat yeni icatlar yeni kavram, terim ve araçları ortaya çıkarmış bunları icat eden veya bulan kişilerin kullandıkları sözcükleri her dile taşımış ve taşımaktadır. Kavram olarak karşılığı üretilemeyen sözcüğü olduğu gibi dile almaktan başka yol da yoktur. Buna rağmen dilin refleksleri yabancı kelimeleri kendi ses kurallarına ve söyleyiş biçimlerine sokmaya zorlamaktadır. Bu yöntemle aslında yabancı asıllı olmasına rağmen Türkçeleşmiş çok sayıda sözcük bulunmaktadır. *Merdiban, merdiven, cehaî şenbe, çarşamba, penç şenbe, perşembe, ekol, okul, gibi.*

Yabancı dillerdeki gelişimler ve keşiflerle birlikte istense de istenmese de her dile bu yolla pek çok sözcük girmektedir. Günümüzdeki son derece gelişmiş olan iletişim teknolojisi bunu iyice artırmış bulunmaktadır.

13.4. SÖZCÜK DİRİLTMEK VE DERLEMEK

Sözcük türetmenin ve kavram karşılamanın diğer bir yolu da dilin eski kaynaklar lehçe ve şivelerinde olan ve günümüzde unutulmuş olan sözcükleri alarak yeniden canlandırmak yöntemidir. Eski dilde unutulmuş olan sözcükleri bularak yeniden canlandırmak yoluyla pek çok anlam ihtiyacı giderilebilmektedir.

Kamu, subay, yargı, yargıç, sav, görkem, tanık, köken, nicelik, arıtmak, sonuç tün, tünaydın, aylak, onarmak, deprenmek, asalak, yitirmek, doruk, yozlaşmak denetlemek , alan, güleç vb.

Diriltme ve derleme yolu sanıldığı kadar kolay olmayan ve eski devrin fonetik, yapı ses değerlerini üzerinde taşıyan bu yönleri ile güncel niteliklerle örtüşmesi zor olan sözcüklerdir. Bu sebeple onların diriltilmesi çok güç olduğu gibi güncel kavramlarla ilintilerini sağlamak ve buna halkı alıştırmak güçlük teşkil etmektedir.

13.5. BİRLEŞTİRME

Yeni bir kavram iki (veya daha fazla) sözcüğün bir araya gelmesiyle yapılır. Türkçede birleştirme yoluyla sözcük yapma oldukça yaygın bir işlemdir ve farklı yapılarda gerçekleşebilir. Birleştirme, belirtisiz isim tamlaması (bülbül yuvası 'tatlı çeşidi'), iyelik eki düşmüş isim tamlaması *-özellikle yer adlarında-* (Topkapı, Tavşantepe), sıfat tamlaması (Küçükayı 'yıldız kümesi'), bir cümle (kuşkonmaz 'çiçek adı'), çekimli fiil (uyurgezer), çekim (isnat) grubu (karnıyarık 'yemek çeşidi') vb. yapısında olabilir. Öğrenciler, birleştirme yöntemiyle oluşturulan kelimelerin her zaman birleşik yazıldığı düşüncesine sahiptir. Bu doğru değildir.

Birleştirmeyeyle yapılmış birçok sözcük (dolma kalem, dönme dolap) ayrı yazılabilmektedir. Burada unutulmaması gereken nokta, birleştirmeyeyle yapılmış sözcüklerin diğer sözcükler gibi davranmasıdır. Yani iki sözcüğün arasına yeni bir unsur eklenemez. Bu yüzden dolma yeni kalem gibi bir tamlama doğru değildir. Doğru bir tamlama oluşturmak için yeni sıfatının sözcüğün önüne getirilmesi gerekir: yeni dolma kalem.

13.6. KISALTMA

Kısaltmalar da sözcük türetme yollarından birisidir. Kısaltmaların nasıl yapıldığını kurallaştırmak oldukça zordur. Kısaltmalar, sözcüklerin ilk harflerinden oluşabileceği gibi (MEB , YÖK), sözcüklerdeki bazı hecelerin atılmasıyla da oluşabilir. Kısaltmalar da diğer sözcükler gibi üzerine çekim ve yapım eklerini rahatlıkla alabilir: MEB'e, TDK'ye, THY'nin...

Kısaltmaya benzeyen diğerk bir sözcük oluşturma yöntemi de karmadır (blends). Karma, iki sözcükten alınan hecelerden ya da parçalardan oluşan yeni sözcüklere denir. Türkçede askerlikle ilgili bazı terimler bu yöntemle oluşmuştur: albay (<alay+bay), tümgeneral (<tümen+general).

Türkçe, sadece biçim özelliklerinden kaynaklanan türetme alternatiflerinin genişliği ve zenginliği bakımından değil, kavramlar bakımından da zengin bir dildir. Bağlantılı dillerin tipik bir örneğı olan Türkçede, değişmeyen ve çoğunlukla tek sesli olan ad ve eylem köklerine getirilen dilimize özgü çok sayıdaki çekim ve yapım biçimbirimler, aynı zamanda değişik görevler de yüklenebildikleri için, ona doğurgan ve çok güçlü bir nitelik kazandırmaktadır. Bu zengin nitelik, soyut ve somut kavramların çeşitlilik ve bolluğundan anlaşılmaktadır. Dilimizin söz varlığının genişlemesi, anlatım gücünün artmasına, zengin somutlaştırma gücüne sahip deyimlerin varlığı da, yazılı ve sözlü anlatımda çok canlı betimleme yapma imkânı sağlamaktadır. Kendini sil baştan yenileyebilen, yaratıcı kuralların sistemi olan dilimiz, aynı zamanda zengin söz varlığını etkileyici anlatım gücüyle enerjiye dönüştürecek bir yapıya sahiptir.

OKUMA PARÇASI

Bu benim anadilim bir denizdir; derinliğiyle, gözün erişemeyeceğı genişliğiyle, sınırsız gücü, güzellikleriyle... Dibinde gün görmemiş inciler yatar; üstünde binbir rengin çalkantısı var.

Bu benim denizim Türk insanının içliliğinin, duyma, düşünme gücünün, dünyayı görüşünün en iyi yansıtıcısıdır; onun çektiklerini, duyduklarını, özlediklerini dile getirir.

Türkçeye eğiliniz, tek tek sözlerine bakınız; onlarda Türk'ün bilgeliğini görecekt, yüzyıllar boyunca doğayla içice geçen yaşamını öğrenecek, sevgisini, yaradılışının yüksek değerlerini sezinleyecek, bu sözlerin birçoğunda şiir tadı bulacaksınız. Bunların yanı sıra insana, doğaya, yaşama ilişkin binlerce gözlem çıkacak karşınıza...

Deyimlerimize eğiliniz; onları başka dillerin deyimleriyle karşılaştırınız: Bambaşka bir anlatımla taptaze, canlı benzetmelerle, değişik imgelerle karşılaşacak, anlatımı, açıklanması güç duyguların, belirtilmesi zor durumların bir çırpıda kuruluveren bir sahne üzerinde ortaya konduğunu göreceksiniz. Burada yalnızca birkaç örnek üzerinde durmakla yetinelim:

Bir kadının, bir kimse ve özellikle bir yuva için çok büyük bir özveri göstermesi, büyük sıkıntılara katlanması, uzun bir süre çeşitli zorluklara göğüs germesi Türkçede **saçını süpürge etmek** deymiyle anlatılır ki, böylesine kısa ve güçlü bir anlatım, ancak Türkçenin somutlaştırma eğilimi ve Türk'ün imge gücüyle açıklanabilir, sanıyoruz. Yeteneklerini, olanaklarını göz önünde bulundurmaksızın kendini büyük ve güçlü görüp, yapılan bir işe katılmayı anlatan **topal eşekle kervana karışmak** deymi de belli bir durumu canlandırarak dile getiren bir sözdür. **Körler**

mahallesinde ayna satmak ya da ***Müslüman mahallesinde salyangoz satmak*** gibi çok özgün sözler de insanoğlunun, dünyanın her yerinde rastlanan çeşitli tutum ve davranışlarını, ilgi çekici benzetmelere başvurarak, âdeta sahneye koyarak, somutlaştırarak anlatan deyimlerdir.

Anadolumuzda, çoğumuzun duymadığı, bilmediği böylesine nice güzel sözler, özgün anlatım örnekleri vardır. Yazı dilimizde ve Anadolu ağızlarındaki kimi sözlerin, deyimlerin, hatta kimi bitki adlarının, yıllar yılı okunup belenmiş nice şiirlerden daha güçlü olduğu, Türk insanının anlatım gücünü, buluş ve nüktelerini nasıl kısa yoldan ve içtenlikle ortaya döküverdiği eskiden beri ilgimi çekmiştir.

Alman dilinin ve yazınının önde gelen kurucularından Jacob Grimm'in, dünyanın neresinde, hangi toplumda olursa olsun, halk şiirini "doğal şiir", kültürlü kimselerin yazdıklarını da "yapma şiir" sayması (1) bütün bütün haksız değildir. Halk şiiriyle, özellikle manilerimizle deyim ve atasözlerinin kaynağı aynıdır; bunların tümünü aynı kaynağın ürünleri sayabiliriz. Çoğunlukla aynı söz sanatlarından yararlanan, dilimize mal olmuş bu öğeleri bir arada gözden geçirmek doğru olur, diye düşünüyoruz.

Türk'ün şiirine, manisine, türküsüne giderseniz duygunun en incisini, söyleyişin en yücesini, en içten anlatımla size tattırdığını görürsünüz. Hem de yavaştan, belli etmeden, kolayca...

Türkülerimize kulak veriniz, şurada burada kulağımıza çalınan basit ama özgün ezgileri güçlendiren, içtenlik dolu dizelere... Kışı soğuk, yazı sıcak geçen, yazın dereleri çekilip, yeşilleri sararan, kuru Orta Anadolu'nun kavruk insanı, duygusunu nasıl güçlü bir anlatımla dile getiriyor:

Güvercin uçuverdi
Kanadın açıverdi
Eloğlu değil mi
Sevdim de kaçıverdi
Güvercinim uyur mu?
Çağırsam uyanır mı?
Sen orada ben burda
Buna can dayanır mı?

Önce güvercinden, onun kanadından söz eden halk ozanı -halk şiirimizin birçok örneğinde olduğu gibi- birdenbire, hiç beklenmedik bir anda yüreğinin yangınını ortaya döküveriyor. Uçuveren güvercinle kaçıveren sevgili birbiriyle ilişkiye sokuluyor; zihinde çizilen güvercin imgesi, onun uçuverişi, kaçıp giden sevgilinin elden gidişini dile getiriyor; uzak çağrışımlarla bizde güvercin gibi hafif, yumuşak, ılık duygular uyandırıyor.

İkinci dördlükte uyuyan güvercin imgesi, çağrılrsa uyanıp uyanmayacağı sorusu ve "Sen orada ben burda" yargısının ardından özlü, güçlü "Buna can dayanır mı?" sorusu yine duygulara kapı açıyor.

Aynı güvercin imgesi şu Elazığ türküsünün dördlüğünde aynı zamanda içten, cüretsiz bir dileği de yansıtıyor:

Kövengin yollarında
Çimeydim göllerinde
Bir çift güvercin olsam
O yarin kollarında...

Niceleri var daha bunların, bilinen bilinmeyen, duyulan duyulmayan...

(Prof Dr. Doğan AKSAN
Ankara, Ekim 1986)

OKUMA PARÇASI

Ziya Gökalp, dili kültürün temel ögesi sayar. O, bu görüşünde haklıdır. Çünkü dil, duygu ve düşüncenin adeta kabıdır. Bir ulusun bütün duygu ve düşünce hazinesi, dil kabına veya kalıbına dökülür ve bu dil kabı ile yerden yere, kuşaktan kuşağa aktarılır. Yazı, dilin sesini kaydeden bir araç olarak dilin bir parçasıdır. Fakat kültür, söz ile de bir ulus arasına yayılır.

Dil kültürün temeli olduğuna göre, bir ulusun dil ile ifade ettiği sözlü, yazılı her şey kültür kavramına girer. Sabahtan akşama kadar evde, sokakta, çarşıda, iş yerinde konuşan halk, farkında olmadan dil tarlasını eker, biçer. Dilin duygu ve düşünce ile dolmasının nedeni, günlük yaşama çok yakın olmasıdır.

Aslında dili yaratan yaşam, daha doğrusu toplumsal yaşamdır. Anne çocuğuna bir oyuncak verir: "Bak sana otomobil getirdim." der. Böylece çocuk, oyuncak otomobil ile beraber "otomobil" sözcüğünü öğrenir.

Dil deyince, konuşulan yazılan bütün sözcük ve cümleleri anlamak gerekir. Halk günlük yaşamında sözcükleri köklerine göre ayırmaz. Onu ilgilendiren, sözcüklerin anlamı, işe yaramasıdır. Bir bakkal dükkânında on dakika oturup halkı dinleyerek hangi sözcükleri kullandığını saptayabilirsiniz.

İlle öz Türkçe yazılmamış, "normal", "tabii" yazılı bir üründe, bir gazete veya kitapta da bu işi yapabilirsiniz. "Normal" ve "tabii" konuşan halk gibi, "normal" ve "tabii" yazan bir yazar da sözcüklerin kökenine değil, anlamına, ayırtısına ve işe yararlılığına önem verir.

Her ulus dilini ve kültürünü yüzyıllar boyunca yoğurur. Bu esnada o, akan bir nehir gibi, içinden geçtiği her topraktan bazı öğeler alır. Her uygar ulusun konuşma ve yazı dili, karşılaştığı uygarlıklardan alınan sözcük ve deyimlerle doludur. Bu bakımdan her ulusun dili, o ulusun çağlar boyunca yaşadığı tarihin sanki bir özetidir. Dile bu gözle bakılırsa anlam kazanır.

Batılı dil bilginleri, filologlar yazılı veya sözlü kültür eserlerini incelerken, bir arkeolog gibi hareket ederler. Bir çeşit "dil arkeolojisi" yaparlar. İlk inceledikleri metnin tarihini saptamaya çalışırlar. Çünkü her metin dil tarihinin bir kesitini verir. O kesitte, yerli, yabancı ayırmaksızın yazılışı, söylenişi, anlamı dikkatle saptanır. Çünkü en küçük bir işaret, bir ses değişmesi, o sözcük hatta bütün metnin anlamını

değiştirebilir. Eğer Sümerce bir metinde Tanrı ve at sözcükleri Türkçe Tanrı ve at anlamlarına geliyorsa, bu, bütün insanlık tarihine yeni bir gözle bakmayı gerektirir. Bundan dolayı dil bilginleri, filologlar eski metinleri incelerken kılı kırk yararlar. Sözcüklerin kökenleri onları dil ve kültür tarihi bakımından ilgilendirir. Göktürk harfleriyle yazılmış bir mezar taşında görülen Çince, Hintçe bir sözcük, dil ve kültür tarihi bakımından önemli bir anlam taşır. Türklere ait eski metinlerde sade Türkçe sözcüklere önem vererek, yabancıları bir kenara atmak hem kültür kavramına, hem de ilmî düşünceye aykırıdır. Dili bir ulusun uygarlık tarihinin aynası olarak inceleyenler, onda pek çok şey görürler.

Dil ile tarih ve kültür arasındaki ilgiyi bilen bir kimse dili tek başına almaz. Çünkü dilde her sözcüğün yazılış, ses, biçim ve anlamını tayin eden, tarih ve kültürdür. Yunus Emre'nin şiirlerinin dilini, yazıldığı dönem ve çevreden ayrı ele alamazsınız. Çünkü o ağacın kökleri gelenek ile beraber, yetiştiği topraklara sınıksız bağlıdır. Bu da gösterir ki filolog sadece dilci değil, geniş kültürlü, kafası dil gibi yaşamın bütün olanaklarına açık bir insan olmalıdır.

Mehmet KAPLAN
(Kültür ve Dil Makalesi)

YARARLANILAN VE BAŞVURULABİLECEK KAYNAKLAR

Aksan, D. (1987), *Türkçenin Söz Varlığı*. Ankara; Engin Yayınevi

Çobanoğlu, Ö. (2004), *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Ankara; Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları

Develioğlu, F. (1990), *Türk Argosu*. Ankara; Aydın Kitabevi

Elçin, Ş. (2005), *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara; Akçağ Yayınları

Hepçilingirler, F. (2007) *Dilim Dilim Anadilim*, İstanbul; Everest Yayınları

Türkçenin Dünü, Bugünü, Yarını. (2002) Uluslar arası Bilgi Şöleni Bildiriler, Ankara; Kültür Bakanlığı Yayınları

TDK (2011). *Türkçe Sözlük*, Ankara; Türk Dil Kurumu Yayınları

Türk Dili I, (2013) Anadolu Üniversitesi, Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. "Havuç" sözcüğünün Anadolu'nun çeşitli yerlerinde 40 kadar adla anılması, neyin göstergesidir?

- A) Ortak bir dilin olmadığıнын,
- B) Anadolu ağızlarının zenginliğinin
- C) Dilde yabancılaşma olduğunun,

- D) Sözdiziminin esnek oluşunun,
- E) Atasözlerimizin zenginliğinin.

2. Aşağıdaki dizelerden hangisinde ikilemeler görev yönünden diğerlerinden farklı kullanılmıştır?

- A) Durup el bağlayanlar karşında yaran saf saf.
- B) Ağır ağır çıkacaksın bu merdivenlerden.
- C) **Yüce yüce yaylaların sana yaylak olsun.**
- D) Dostlarla da yollar ayrıldı bir bir.
- E) Gidiyorum gurbeti gönlümde duya duya.

3. "-miş" eki, aşağıdakilerin hangisinde türetme yapmıştır? (yapım eki olarak kullanılmıştır?)

- A) Bu yemek **ekşimiş**.
- B) Pasta gerçekten çok güzel **olmuş**.
- C) Üşümüş, yorganı başına **çekmiş**.
- D) **Donmuş sebze ve meyvelerin zararlı olduğu** söyleniyor.
- E) Ellerin **çatlamış**, krem sür.

4. Aşağıdakilerden hangisi ilişki sözlerinin Türkçede çok olmasının sebeplerinden biridir?

- A) Sözlerin dildeki kullanım sürelerinin uzunluğu.
- B) Sözlü kültür ortamında, bir yerde, bir kişi tarafından bir olay ya da durum kaynaklı olarak söylenen bir sözün, zamanla kişiden kişiye, kuşaktan kuşağa aktarılması.
- C) Türkçede, yeni sözcükler türetmekte kullanılan yapım eklerinin çok olması.
- D) **İnsanların yaşama ve hayatı algılama biçimleri**
- E) Türkçenin eklemeli bir dil olması.

5. Aşağıdakilerden hangisi Türkiye Türkçesinin söz varlığında yer alan alıntı sözlerin kaynaklarından **değildir**?

- A) **Kültürel seviye**
- B) Ortak din
- C) İç içe yaşama
- D) Uzun süreli komşuluk
- E) Ortak edebiyat